

Людина повинности.

Всім нам доводилось спостерегати чудову картину, коли темної зоряної ночі мало не щохвилини прорізують небо ясні смуги падаючих зірок. Немов дощем вогневим рясно падають вони, зникаючи без вісти в світовому просторі й лишаячи по собі неясні одлиски якогось незваженого суму. Була зірка—і нема її; світила ясно—і згасла, де ділась—ніхто не скаже... Наука, правда, докладно вияснює причини тих вогневих дощів, наука знає, коли й через віщо вони бувають. Але... темної, хоч і зоряної, ночі так гарно марити серед тиші і від сухого наукового пояснення думка мимоволі якось обертається до повних глибокої поезії, безпосередніх вражіннів та внутрішнього змісту народніх переказів. Зорі—то, кажуть, душі людські. Кожна людина на землі має свою зірку на небі. І що краща людина на землі, то ясніше зірка її сяє на небі; коли тут, унизу, відбувається останній акт людського життя,—там, у горі, зривається зірка з призначеного долею місця й котиться до-долу. То душа з тілом розлучилася: погасло життя—гасне й та зірка, що була видимою ознакою його, прорізавши попереду ясною смугою темряву навколо себе.

Гарне оце повірря Не таким самотнім, не таким сиротою почуває себе чоловік, певний,

що вся природа бере участь у його житті, в його муках та радощах на землі. Тільки цілий, гармонічний, не переполюнений світогляд міг додуматись до того, щоб себе зробити осередком усього світу, поставити себе в центрі всієї природи і собі на службу створити небо і землю і „вся, яже в них“... Звичайно ми дуже добре знаємо тепер, що не для людей сяє сонце, не за-для їх ходять од віку встановленими шляхами нечисленні світи; знаємо, що земля тільки мікроскопічна порошинка в світовому просторі, а в світовій економії ціна людині така ж, як і всякій формі матерії. Знаємо, але... так гарно марити серед темної ночі важких, буденних обставин, марити про щось ясне й величне, що підіймає духа в гору. І на підмогу нам приходить, набіраючи глибокого змісту народня теорія падаючих зірок, отих „літавців“, що прорізають над нашими головами холодне небо ясеними смугами. Нехай природі нема жадного діла до нас і до справ наших, але ми сами зробимо її участницею наших смутків і радощів, присилуємо її до цього своєю творчою фантазією, як присилував старий невідомий поет наш усю природу відчутти горе людське:

Никли трави жалошами,

Гнулось древо з туги...

Хоч символом нашого життя зробимо ми оту велику, чужу природу і тим наблизимо її до себе, наллємо її, холодну й байдужну, теплом широкого спочуття до нас. Хоч аналогії ми з неї братимемо, щоб ними пояснити для себе те, що в житті людському твориться, ще більш для нас часом темному, ніж ота далека природа.

Отже в людському житті буває іноді, що

цілим
рі. Одн
чити я

враз ст
темряву
да, тіль

цілим вогневим дощем проносяться падучі зорі. Одно по одному люде, яких ми звикли бачити ясно-світючими на обрїю людської думки,

Похоронна процесія в дорозі на кладовище.

враз спалахнуть дужче, на мить проріжуть темряву і—на-віки згасать... Згасать, правда, тільки фізичною істотою своєю, бо лиша-

ють по собі „вічну пам'ять“ серед людскости і довго ще з-за могил керуватимуть її долею, проказуватимуть ті чи інші шляхи їй. От і останніми часами пройшов ніби отакий дощ падучих зірок над нами; мало не в один раз ціла плеяда визначних людей зійшла з кругу світа. Марко Кропивницький і Марк Твен, Б'єр-сьєрне-Б'єрнсон, Пассовер і Кох, Ожешко і Грінченко... Ясні проміні великої інтелігенції, могутнього інтелекту, моральної сили, цвіт людскости, — зорі, що сяли під хмарним небом нашого звичайного буденного життя, — такими були для великих громад ці люде. Кожен з їх у своїй сфері, не одинаковими засобами, на різних стежках осявали вони людскости шляхи до нового кращого життя і разом покинули цей світ немов на те, щоб помітнішим зробити своє прощання з землею. Чи ж не дощ оце падучих зірок темної ночі? Чи ж не побільшується вага втрати од того, що разом посипалися з неба людської думки такі ясні зорі, що одночасно покинули вони землю і тим більшому гуртові людей поставили загадку про таємницю життя і смерті?..

Котилася з неба зоря

Та й впала до долу, —

співається в нашій пісні, — і справді дві зорі впало й під нашим українським небом: Кропивницький і Грінченко. Надто вразила всіх смерть останнього, бо старий батько українського театру був уже більш символом нашого відродження, свідком минулого, тоді як Грінченко фактично стояв і довго міг стояти на аван-пості нашого громадянського життя з зброєю у невтомній руці, та ще під такий час, коли як-раз таких рук найбільша потреба. Гим

то голосною луною по всій Україні розійшла-ся звістка про смерть невсипущого діяча на рідній ниві і ми стали свідками національної демонстрації, у нас ще небувалої. Чимало українських похоронів доводилось мені бачити, але такого похорону ще не було. Тисячні юрми народу, десятки вінків і промов, нестримані сльози над могилою, жалі безустанні й загальне зворушення—ні, не вірилось, що це українського письменника ховають. Я на власні очі бачив, як плакали чужі невідомі нікому з нас люде, кажучи, що велике щастя заслужити собі такий похорон. І це справді щастя—і своєю смертю навіть прислужитися рідному краю та під тяжкий час загального зневір'я знов надихнути бадьорости в душі живим. Така смерть варта того життя, якого кінцем вона стала, і через те власне не про перемогу смерти тут говорити треба...

Тепер, над незарослою ще могилою, рано ще спинятись докладно над історією життя небіжчика та над його—сміливо пишу це—історичної ваги заслугами перед рідним краєм. Це певне буде зроблено згодом, як затихнуть перші жалі з приводу великої нашої національної втрати. Тут хотілося б мені тільки хоч загальними рисами позначити той образ, що з'являється перед нами сполученим з іміям Грінченка,—образ не так письменника, працюючого невтомного та непохитного борця за добро рідного краю, як образ людини, що великою мірою обдарована була своєрідними рисами дужої, міцної, оригінальної індивідуальности. Небіжчик справді визначався рисами тієї індивідуальности, яку можна зломити, але нагнути, схилити силомиць і не думайте;

тієї індивідуальности що своєю незломністю, непохитністю, гармонійністю між теорією й практикою, між словом та ділом, бажаннями та вчинками творить життя кругом себе і самі обставини нахиляє своєю залізною волею. Ми зараз побачимо, що Грінченко справді та ки їх нахиляв і тим розпускав коло себе паруси того ореолу, яким було оточене його ім'я серед широких кругів українського громадянства.

Попереду прохаю читача звернути увагу на дві біографічні дати. Р. 1880-го на 17-й весні свого віку Грінченко вступає до життя свідомим робітником, маючи за собою всієї науки—кілька класів реальної школи. І р. 1910-го одходить од життя, зробившись бажаним членом багатьох наукових інституцій та співробітником усяких наукових виданнів,—одно слово, ученим, якого праці залюбки друкувала російська Академія Наук. „Недоучка“—згорда сказали б дипломовані нездари, довідавшись про офіціяльну з наукового погляду кваліфікацію небіжчика, але треба було поговорити з цим „недоучкою“, треба тільки поглянути на його єдину в своїм роді бібліотеку, треба оцінити як усе це здобувалось, щоб з пошаною схилити голову перед цією людиною „без освіти“. Все, що придбав Грінченко, — широкий світогляд, академічні знання з усяких сфер науки, знання чужих мов і т. и.—він придбав са м, власними силами,—ми ж знаємо, з чим випхнула його в світ офіціяльна школа.. Скажуть, що це звичайна в Росії доля визначних людей, бо не хто, як „недоучки“—Белінський, Михайловський та інші—вели за собою громадянство, будили думку й проказу-

вали їй нові шляхи. Це так, але навіть серед таких людей Грінченко був винятком, коли зважити на ті виключно тяжкі та несприятливі умови, серед яких йому доводилось провадити свою боротьбу за знання. Адже не забуваймо, що мало не цілий вік, oprіч останніх кількох років, прожив він не в якихось центрах громадського та розумового життя, а по глухих провінціальних закутках, серед каторжної праці народнього вчителя, земського статистика, або секретаря земської управи, по волі чи по неволі часто кидаючи навіть не нагріте місце, щоб шукати собі нового притулку й пристановища. За таких обставин з недовченого реаліста вийти на визначну наукову силу—на це треба якоїсь надлюдської сили, сполученої з непереможною жадобою до знання, залізної волі, надзвичайно міцної вдачі та не аби-якої талановитости. І розважаючи вплив кожного з цих складових елементів, я не знаю, якому з них дати перевагу. Певніше буде сказати, що всі вони поєдналися у Грінченкові з тією гармонійністю, яку так рідко можна спіткати серед людей і яка в гурті дає ті виборні натури, що такий глибокий слід по собі звичайно лишають.

Оця гармонійність, викінчення—то перша риса, що вражала вас у Грінченкові. Візьміть його кайперші поезії, з якими виступив він р. 1881 на літературну ниву, і порівняйте хоча б до його творів з останніх часів. Поступ думки й техніки, багатий арсенал образів, дозрілість ви безперечно завважите, але і з цих останніх праць, і з тамтих хлоп'ячих віршів на вас однаково визиратиме обличчя цілої, гармонійної, певної себе людини. Рідко хто може прикласти до себе з таким правом чудові слова:

„теченіє скончахъ, вѣру соблюдохъ“, як Грінченко. Він справді додержав віри свої. Самотужки здобувши її, самотужки підперши її всіма науковими доказами, розгорнувши її на цілу широчінь і красу, він її чисту, без жадної плями доніс цілу й до могили і тут так само чисту передав наслідникам свого діла. Це може найвище щастя, якого годен зазнати на цім світі чоловік.

Отже гармонійне поєднання методів праці з її метою й засобами — ось що дало нам Грінченка, того Грінченка, що його ім'я не забудеться в історії рідного краю, — так багато бо він зробив для його. Зробив скрізь, де тільки треба було робити, де тільки запущена нива українського життя кликала робітників, де на їх потреба була. В поезії, в белетристиці, в науці, в шкільному питанні, в популярному письменстві, в кристалізованні політичної думки, в повсякчасній щоденній праці по всіх усядах, на всяких упругах громадського життя — скрізь знати руку Грінченка, всюду поспішав він, стаючи в перших лавах і ніколи не ховаючись за чиюсь спину, жертвуючи собою, своїм талантом, розмінюючись на дрібну буденну роботу, до якої так мало знаходиться охочих. Єсть чудовий у великоросів вираз про працювиту людину: „лютий на роботу“. З Грінченка був не просто працювитий робітник, а іменно „лютий на роботу“, бо їй він оддавав усього себе неподільно. Просто дивом величезним дивуєшся — коли встигав усе те робити чоловік, як часу у його вистарчало і самому вчитись, і інших учити, і справляти незліченну силу всякої роботи, оддаючи їй в жертву всі свої сили зовсім свідомо, знаючи про це і йдучи на всяку саможертву. „Я,—пише Грін-

ченко в передмові до своїх поезій,—ніколи не належав до тих поетів, що весь свій час можуть оддавати пісні. На поезію завжди я мав тільки короткі хвилини, вільні від праці—часом любові, дорогої, здебільшого—нудної, наймитської. Моя пісня—то мій робітницький одпочинок і моя робітницька молитва-надія. Коли це,—кінчає своє слово автор, — не додає їй (пісні) більшої літературної вартости, то все ж, може, робить її цікавою тому, хто, як я, пережив останні два десятка років з їх сльозами й надіями і силкувався знаходити іскру світу там, де, здавалося, була сама темрява („Писання“, т. I, V—VI). Ціла трагедія перед вами в цих словах,—трагедія письменника, що мусить себе обмежувати, обчиривувати, здержувати свої пісні, бо поезія за даних обставин—то тільки „робітницький одпочинок“. Не легко це, читачу, душити свої поривання і власною рукою робити над собою болючі операції. Плачем гірким, як у Франка, прорвуться іноді жалі „невиспіваних співів“—отих ненарождених дітей поетових, але такому поетові, як Грінченко, ніколи давати серцю волю,—він поспішає туди, куди його кличе повинність.

Повинність—оце настояще слово, яке охоплює й поясняє життя і психику людей отакої міри, як Грінченко. Звуть його поетом, співцем праці—і звичайно він був ним і може сам рису цю найбільш у собі цинив, пишучи напр. і про Франка, що він „співець боротьби, але ще в більшій мірі співець праці, тієї добродійної святої праці, що з бур'яноватих пустирів робить поля, укриті хвилями золотого колосу, що на руїнах розвалених фортець зневолення й темряви буде ясні будівлі світу й народньої

волі“ („Нова Громада“ 1906, VIII, 138—139). Ці слова однаково й до самого автора їх можна прикласти, бо, зразок працьовника на практиці, він був одночасно й запальним співцем її, і справді хіба тільки Франко може з ним що до цього порівнятись. Гимни праці ви всюду стрінете у Грінченка. Але, мені здається, як у Франка праця була результатом його надзвичайно активної, бойової натури, так і у Грінченка праця мала під собою глибший підклад—у повинності, і поетом повинності, ширше—людиною повинності я назвав би Грінченка, коли б мені треба було в одному слові зробити його характеристику. Не був би з його й співець праці, як би попереду не зробив він із себе людину повинності. В повинності, в виконанні з власної волі взятих на себе обов'язків лежить увесь вузол життя Грінченкового, од цього залежить аскетизм його музи і всієї діяльності, тут з'осередилась його, коли хочете, життєва драма. Повинність стала Грінченкові за Аріяднину нитку, що провела його по нетрях життя.

Повинність я над все ушанував,
Відав себе я праці без вагання;
Я йшов туди, де розум посилав,
Згнітивши всі до щастя поривання.
(Писання, I, 378).

Працю всяку можна вибрати. Можна хоч таку взяти, щоб вона давала простір для духових симпатій та нахильності данної людини, щоб вона приносила разом і велику втіху найкращим зужиткованням духових сил. Справляючи працю милу, до душі добрану, людина не тільки працює,—вона знаходить тут і власне задоволення, власне щастя. Такого цілком зрозумілого щастя не шукав Грінченко, він

не перебірав у праці. Ми бачили вже, що напр., поезія для Грінченка була тільки „робітницьким відпочинком“, що він згнічував свої „до щастя поривання“ зй свідомо обмежував себе в тому, чого прагнула душа. Усе це робилось через те, що праця не для самої праці була його ідеалом, — вона тільки служила йому засобом, щоб дійти іншої мети. Якої саме—на це він зараз дасть вам рішучу і впевнену, як і все у його, відповідь.

Я зрікся мрій. Поважний і спокійний,
Собі сказав: мені не треба їх.
Повінність—ось той владарь добродійний,
Що вбереже мене від мук і лих.

І далі поет накидає вам цілу програму діяльності за-для повинности і разом вияснить, чому він обмежував себе, вибираючи працю „часом люблю, дорого, здебільшого нудну, наймитську“.

О, скільки гір нам роскопати треба,
Заспати безодень скільки нам,
Розвіять хмар з насупленого неба,
З'орать обліг, посіять хліб людям!
О, скільки сліз повинні ми утерти,
О, скільки пут повинні розітнуть,
Скількох слабих одрятувать од смерти,
Скільком сліпим їх очі повернуть!
І поруч з цим—солодкії зітхання,
Поезія банально-любих втіх?
Ні, хочу я борні і досягання,
Ні, хочу діл поважних і міцних!

(Писання, I, 357 - 358).

Так і згадується, як бувало небіжчик умовляв кого-небудь із знайомих взяти на себе ту або іншу працю. „Ви повинні“,—скаже було тільки, як найдужчий аргумент, як *ultima ratio*, зробивши характерний жест рукою,

і ви в той мент справді свою повинність почували, бо душею чули, що не порожні це слова, не фраза гучна, а переконання глибоке і діло всього життя—ота остання інстанція в аргументах, якою служив нагад про повинність.

От чим була праця для Грінченка. Це було виконання раз узятої на себе повинности—служити всіма сторонами громадським інтересам рідного краю. До цього зводилось у його все, і в цьому, певне, й лежить секрет тієї надзвичайної гармонійности його натури, тієї дивовижно-прекрасної цілоти, через які у його діло ніколи не розходилося з словом, а вічно йшли вони в парі. Грінченко просто ненавидів оту вславлену українську інертність, лінощі, суперечність слова і діла, вічні жалі та щедрі обіцянки від яких до діла так само далеко, як од землі до неба. До цих наших „національних“ вад не мав він жалости, бо просто, мабуть, не розумів їх. І—нігде правди діти—властивці того „національного скарбу“ платили й йому тією самою монетою,—принаймні ніхто з українських діячів не зажив, мабуть, собі стільки неласки серед „славнозвістних“ українців, як Грінченко. Правда, та неласка плазувала десь там у-низу й рідко коли зважувалась виходити на верх,—хйба може тільки „письменники“ з ганебної пам'яті „Хрину“ не могли вдержати своєї нечистої злости й вона розперла їх огидною карикатурою, поціливши їх самих. Грінченко міг не зважати на таких ворогів... Не оглядаючись, ішов він просто, не обминаючи труднощів манівцями. Навіть сама мова його, його звичайні вирази виявляли цю тверду й непохитну рішучість.

„Зроблю“—цього сахайся слова:

„Зробив“—оце потужних мова.

(„Писання“ I, 428).

І такою „мовою потужних“ майстерно вмів орудувати Грінченко. „Одна, но пламенная страсть“ палала в грудях у його,—це любов до рідного краю, і взявши на себе повинність працювати для його, Грінченко органічно не міг тієї повинності справляти на половину, не вмів економизувати й розраховувати, щоб на довше сили вистарчило. Він просто з обох кінців запалив свічку свого життя на громадській роботі.

І свічка горіла ясно, палала, але й топилась на вітрі—і швидко догоріла до краю. Не старим ще „стомлені руки“ і „серце зотлієє з муки“ зложив Грінченко в дубовій труні, як прирік він своєму хліборобові, образ якого такий дивно схожий з образом самого автора. Але інакше й бути не може з такими людьми. Теж органічно вони не здатні помалу „серцем замірати“ і хапатись за життя, коли обставини виб'ють їм з рук змогу служити повинності.

Хай ліпше вб'є громом, ніж істиме лихо,

Хай краще згоріти, ніж в'янути тихо,

Ніж в'янути тихо.

(„Писання“, I, 397),—

так писав Грінченко. І вже задалегідь можна було вгадати, що „в'янути“ він не може: не повинен і не буде...

І через те й згорів так швидко міцний організм, ще з усіх кінців палав він; через те й поховав його рідний край саме в розцвіті сили, здатного ще, здавалось, на довгі роки свою працю розтягнути. І поховавши, не можемо тепер стямитися з жалю, що не ста-

ло в першій лаві робітників цієї звичної по-
стати, що майже тридцять літ не сходила з
свого місця, що всю себе вміла віддати одній
повинності—служити інтересам рідного краю
і без спочинку для його добра працювати...

Сергій Єфремов.

НИБУ

стка
тіль
ще
зроз
свід

Грін
каза
звер
ли м
неві
веле
сько
його
вуста
істну
нено
менс
тоді
на ц
рука
ще н
мерт
берет